

Partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimo teisiniai pagrindai ir padariniai*

Lietuvos Respublikos Seimas ne kartą yra įstatymuose įtvirtinęs nuostatą, kad Lietuvos partizanų vadovybė buvo teisėta okupuotos valstybės valdžia. 1997 m. priimto Pasipriešinimo 1940–1990 m. okupacijoms dalyvių teisinio statuso įstatymo preambulėje pasakyta: „1944–1953 m. Lietuvoje vyko tautos ginkluotas pasipriešinimas – partizaninis karas prieš Sovietų Sąjungos okupacinę kariuomenę ir okupacinio režimo struktūras, o partizanų vadovybė buvo aukščiausioji teisėta Lietuvos politinė ir karinė valdžia, užsienyje atstovaujama Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto“. Ši nuostata buvo papildyta 1999 m. priimant įstatymą „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“, kurio 2 straipsnis skelbia: „Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba, priimdama 1949 m. vasario 16 d. deklaraciją [...], buvo aukščiausia politinė ir karinė struktūra, vadovaujanti šiai kovai, vienintelė teisėta valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje“. Be to, ir pati deklaracija, taip pat skelbianti Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio (toliau – LLKS) Tarybą aukščiausia valdžia, įstatymu buvo pripažinta Lietuvos Respublikos teisės aktu.

Šios nuostatos dėl vienokių ar kitokių priežasčių gana dažnai yra nepastebimos ir teisiniuose procesuose veikiama taip, tarsi jų nė nebūtų. Todėl nors partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimas turi didelę reikšmę daugeliui su tuo laikotarpiu susijusių teisinių klausimų, nėra nei įstatymų nuostatas papildančios teismų praktikos, nei doktrininių tų nuostatų aiškinimo. Matyt, svarbiausia priežastis yra ta, kad teiginys, jog partizanų vadovybė buvo „vienintelė teisėta valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje“, iš anksto yra atmetamas kaip deklaratyvus ir niekuo nepagrįstas. Todėl verta pasvarstyti, ar toks teiginys yra prasmingas ir kodėl, taip pat kokius padarinius sukelia jo įtvirtinimas įstatyme.

LIETUVOS TARYBOS PRECEDENTAS

Tam tikrą prasmę partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimui suteikia jau pati jo forma. Turėtume prisiminti, kad kalbame ne apie Seimo narių grupės pareiškimą ar kurios nors politinės grupuotės deklaraciją, o apie įstatymo – aukščiausią galią turinčio tei-

* 2004 m. spalio 1 d. LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyrius organizavo seminarą-diskusiją „Partizanų valdžia – istorinė realija ar teisinė fikcija“, kuris vyko Genocido aukų muziejuje. Šio seminaro tikslas buvo panagrinėti Lietuvos partizanų pripažinimo teisėta valdžia pagrįstumą bei tokio pripažinimo padarinius filosofiniu, teisiniu ir kitais aspektais. Pagrindinius pranešimus seminare skaitė teisininkas Bernardas Gailius ir filosofas Mantas Adomėnas. Po pranešimų vyko diskusija, kurios apžvalgą taip pat pateikiame skaitytojams.

sės akto – nuostatą. Jei nuosekliai laikytumės kontinentinės teisės tradicijos, suteikiančios įstatymų leidybai, kaip teisės normų šaltiniui, išskirtinę reikšmę ir apimančios net tokias radikalias teorijas kaip teisės tapatinimas su suvereno valia, turėtume pripažinti, kad partizanų vadovybės įgaliojimus pripažįstančios normos yra privalomos nepaisant to, ar kiekvienam iš mūsų atrodo pagrįstos. Kita vertus, laikydamiesi nuosaikesnės pozicijos, kad teisė – tai šis tas daugiau nei suvereno ar įstatymų leidėjo valia ir kad naudojantis įstatymais negalima legalizuoti bet ko, galime pagrįstai iškelti klausimą, kokie motyvai paskatino Seimą žengti šį, rodos, beprecedentį ir sunkiai paaiškinamą žingsnį.

Kad ir koks keistas atrodytų šis atgaline data galiojantis valdžios pripažinimas, jis tikrai nėra beprecedentis. Lietuvos teisės istorijoje galima rasti mažiausiai vieną panašų atvejį – Lietuvos Tarybos ir jos įkurtų institucijų legalizavimą 1920 m., pradėjus darbą Steigiamajam Seimui.

Lietuvos Tarybos atsiradimo ir Vasario 16-osios akto paskelbimo aplinkybės visiems yra žinomos. Tad galima iš karto pereiti prie esminio klausimo: kokius įgaliojimus turėjo Taryba, skelbdama valstybės atkūrimą? Turėtume prisiminti, kad kalbame apie laikotarpį, kai pasaulis (tiesa, nebe pirmą kartą) tapo modernus ir atrodė, cituojant garsų vokiečių rašytoją, „kad dabar teisingumas išvys neteisybę ir „mėnuo pradės teisingai rodytis“ (tarytumei jis jau ir anksčiau nebūtų teisingai rodęsis), žodžiu, kad nuo dabar gyvenimas bus vien linksmybės ir stebuklai“¹. Karalių, gaudavusių valdžią tiesiogiai iš Dievo, laikai jau senokai buvo pamiršti, o „stipriojo teisė“, kadaise leidusi Cecillui Rhodes'ui svaičioti apie žvaigždžių aneksija pagrįstą gyvenseną, taip pat pradėta laikyti atgyvenusia. Virš imperializmo ir kolonializmo griuvėsių suspindo skaistūs tautų apsisprendimo saulės spinduliai, įsikūniję keturiolikoje Wilsono punktu, kurie turėjo atnešti taiką, laisvę ir ramybę visai žmonijai.

Vyraujant visuotiniam entuziazmui, lydėdavusiam beveik kiekvieno didesnio karo Europoje pabaigą, teko kurti Lietuvos valstybę. Buvo akivaizdu, kad šis darbas turės būti grindžiamas tautos apsisprendimu pačiai save valdyti. Kiekvienas labiau apsiskaitęs žmogus žinojo ir tai, kaip turėtų atrodyti toks valdymas: jis turėtų būti demokratinis, paisantis valdžių atskyrimo principo ir pan. Tačiau liko neaišku, kaip numanomą tautos apsisprendimą paversti realia valstybe. Čia ir atsiskleidė praktiniai teorijų trūkumai. Visuotinės būsimų piliečių sutarties sudarymą buvo lengva įsivaizduoti, bet neįmanoma jo įgyvendinti, nes bet kokiam bendram žmonių veikimui buvo reikalingas institucinis įforminimas. Net rinkimams – visos demokratijos pagrindui – organizuoti reikėjo galybės įstaigų, kurių įgaliojimus taip pat būtų buvę galima kvestionuoti. Trumpai tariant, susidarė uždaras ratas: tautos apsisprendimas lyg ir buvo, tačiau nebuvo būdo jį išreikšti. Prie viso to reikia pridėti silpstančią, bet vis dar egzistuojančią Vokietijos okupaciją, taip pat Rusijos ir Lenkijos grėsmę. Visiškai suprantama, kad tokiomis aplinkybėmis daugiausia šansų turėjo ta palyginti nedidelė tautos dalis, kuri, užuot kūrusi naujas teorijas, ėmė realiai veikti. Kaip tik tokių žmonių pastangomis įvyko Vilniaus konferencija, o vėliau atsirado Lietuvos Taryba, kuri iš esmės pati pasiskelbė tautos atstovybe ir ėmė kurti valstybę. Vis dėlto šios keistos institucijos nariai ir patys suprato, kad tikrų įgaliojimų jie neturi, todėl viešai deklaravo visų savo darbų laikinumą.

Pagrindai laikinumo teorijai buvo padėti jau Vasario 16-osios akte. Gerai žinomas paskutinis jo sakinytis aiškiai tai išreiškė: „Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas steigiamasis seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas“. Ši nuostata nulėmė ir visos tolesnės Lietuvos Tarybos veiklos laikinumą: valsty-

bę valdė laikinosios ir (nežinia, sutapimas tai ar dėsningumas) trumpalaikės vyriausybės, o pagrindinio įstatymo neišdrįsta net pavadinti konstitucija, nors ir laikinąja. Buvo pasirinkta itin keista formuluotė: „Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai“. Šio visa apimančio, tiesiog ore tvyrančio laikinumo prasmė buvo labai aiški: tik steigiamasis seimas, konventas, gali iš tikrųjų atstovauti tautai, priimti galutinį sprendimą dėl valstybės sukūrimo ir paskelbti konstituciją – fizinę visuomenės sutarties idėjos formą. Lietuvos Taryba turėjo tik parengti jam kelią.

Ne vieną autorių apninka dvejonės, kai jam tenka prabilti apie Vasario 16-osios akto ir kitų Lietuvos Tarybos dokumentų santykį su Steigiamojo Seimo sprendimais. Kaip tokios dvejonės atrodo, labai gerai atskleidžia šis Antano Šenavičiaus straipsnio fragmentas: „Nustatydamas Lietuvos valstybės pamatus, Steigiamasis Seimas negalėjo prieštarauti Nepriklausomybės Aktui, nes Aktas numato jo paties galią ir teisinius pamatus. Aktas, atkūręs nepriklausomą Lietuvos valstybę kaip juridinį asmenį, vis dėlto turėjo preliminarų pobūdį, nes nespėdė klausimo galutinai, tai daryti pavesdamas Steigiamajam Seimui“². Tad kyla klausimas: ar Nepriklausomybės Aktas kaip nors susaistė Steigiamąjį Seimą, ar ne? Atsakius teigiamai, nyksta antrojo sakinio prasmė, nes jeigu Steigiamasis Seimas negalėjo Akto nepatvirtinti, vadinasi, klausimas jau buvo galutinai išspręstas. Kita vertus, neigiamas atsakymas sukeltų priešingų padarinių. Vis dėlto tikra problema šioje situacijoje yra tik viena: korektiškų mokslininkų baimė pasakyti ką nors nekorektiško. Beje, šiuo konkrečiu atveju toks pavojus nė negresia. Vasario 16-osios aktas negalėjo įpareigoti Steigiamojo Seimo, ir tai visiškai suprantama. Kaip jau buvo kalbėta, Lietuvos Taryba buvo tik veiklių žmonių sukurta organizacija, kuri pati prisiskyrė sau įgaliojimus kalbėti ir veikti tautos vardu. Tad

savaime suprantama, kad tokia institucija negalėjo įpareigoti Steigiamojo Seimo – tikrojo tautos valios reiškėjo. Pastarojo „galia ir teisiniai pamatai“ nebuvo apibrėžti Nepriklausomybės Akte, bet kilo iš tautos suvereniteto idėjos. Paskutinis Akto sakinys – tai tik šios idėjos išraiška. Tą patvirtina tas faktas, kad Steigiamasis Seimas 1920 m. gegužės 15 d. priėmė rezoliuciją, kurioje beveik pažodžiui pakartota Vasario 16-osios akto formuluotė. Suprantama, jog reikia labai laukios vaizduotės, norint sumodeliuoti situaciją, kai susirinkęs Steigiamasis Seimas nutaria nepriklausomybės neatkurti. Taip vargiai galėjo atsitikti. Tačiau daug realesnė buvo galimybė, kad rinkimai tiesiog neįvyks. Tik jie iš tikrųjų atskleidė tikrąjį Lietuvos visuomenės nusistatymą, kuris daugiausia ir lėmė sprendžiant nepriklausomybės atkūrimo klausimą.

Galbūt kai kam tokia minčių tėkmė gali atrodyti tarsi Lietuvos Tarybos autoriteto ir Vasario 16-osios akto reikšmės menkinimas. Tikriausiai kaip tik ši nuojauta ir nulemia jau minėtas kai kurių mokslininkų dvejonės. Tačiau ji niekuo nepagrįsta. Šiandien galima drąsiai teigti, kad Lietuvos Taryba reiškė tautos valią ir kad Vasario 16-osios aktas yra ne koks nors preliminarus dokumentas, o tikras Nepriklausomybės Aktas. Tačiau tai įmanoma tik dėl to, kad buvo išrinktas Steigiamasis Seimas, kuris patvirtino Tarybos sprendimą ir, sumenkindamas savo paties paskelbtos rezoliucijos svarbą, nutarė nepriklausomybės atkūrimo diena laikyti 1918 m. vasario 16 d., o tai reiškė visos Lietuvos Tarybos veiklos legalizavimą atgaline data.

PRECEDENTO PRITAIKYMAS „PARTIZANŲ BYLOJE“

Partizanų padėtis buvo iš esmės analogiška. Į pasaulį vėl atėjo politinis pavasaris ir vėl, pasak Tomo Manno, atrodė, kad dabar jau

tikrai „mėnuo pradės teisingai rodytis“. Tarpukariu ir karo metu šiek tiek priblėsusios tautų apsisprendimo teisė ir tautos suvereniteto idėja atgimė su nauja jėga. Jas kaip svarbiausią būsimą pasaulio sutvarkymo principą skelbė jau 1941 m. Atlanto chartija, o vėlesni sąjungininkų pareiškimai tik patvirtino. Lietuvoje tuo metu vėl tvyrojo suirutė. Kaip ir 1917 m., 1944 m. valstybės teritorija buvo tapusi savotišku pereinamuoju kiemu, po kurį okupantai iš abiejų pusių vaikščiojo kaip panorėję ir nelabai paisė suverenitetą turinčios tautos valios arba paisė jos tik tada, kai tai koku nors būdu galėjo atnešti naudą. Tačiau tautos valia ir šį kartą buvo aiškiai juntama. 1944 m. nusistatymas priešintis okupacijai jau aiškiai „tvyrojo ore“, kaip ir nepriklausomybės siekis 1917–1918 m. Tačiau padėtis skyrėsi vienu esminiu požymiu: besitraukiančios kaizerinės Vokietijos okupacija niekaip negalėjo prilygti pergalingai į Europą žengiančių sovietų režimui. Be to, vokiečiai 1917–1918 m. dar galėjo turėti slaptų ketinimų panaudoti lietuvių savarankiškumo siekį prieš Rusiją, o 1944 m. sovietams „nacionalistiniai“ reiškiniai kėlė tik grėsmę. Po Pirmojo pasaulinio karo dar buvo galima steigti tokius pseudoparlamentus kaip Lietuvos Taryba, sukurti bent šiuokius tokius valstybės pradmenis ir tik tada pradėti karą su priešais, kurių netrūko, o po Antrojo pasaulinio karo teko nedelsiant griebtis ginklų ir visus formalumus atidėti ateičiai.

Taigi, taip pat kaip ir Lietuvos Taryba, partizanų organizacijos, galutinai susivienijusios tik 1949 m., prisiėmė atsakomybę už valstybės likimą, kuri pirmiausia reiškė pareigą valstybę ginti. Suprantama, kad tokia pareiga negalėjo būti vykdoma be atitinkamų įgaliojimų, kuriuos partizanai taip pat sau prisiskyre. Ir visai taip pat, kaip kadaise Lietuvos Taryba, partizanų vadovybė iš anksto deklaravo savo įgaliojimų laikinumą. Aiškiausiai tai buvo išreikšta 1949 m. vasario 16 d. de-

klaracijoje: „1. LLKS Taryba, remdamasi BDPS Prezidiumo ir BDPS Karo Tarybos jungtinio posėdžio 1949.II.10 nutarimais, okupacijos metu yra aukščiausias tautos politinis organas, vadovaujantis politinei ir karinei tautos išsilaisvinimo kovai. [...]

6. Nuo okupacijos pabaigos ligi susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui, įstatymų leidžiamąją galią turi Laikinoji Tautos Taryba.

7. Laikinąją Tautos Tarybą sudaro: visų vieningoje vadovybėje Lietuvoje ir užsienyje kovojančių sričių, apygardų, rinktinių, aukštųjų mokyklų, kultūrinių, religinių organizacijų bei sąjūdžių ir tautoje atramą turinčių politinių partijų atstovai, prisilaikant proporcingo atstovavimo principo.

8. Atstačius Lietuvos Nepriklausomybę, ligi susirenkant Seimui, Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas eina LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkas.

9. Laikinoji Lietuvos Vyriausybė sudaroma LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininko pavedimu. Vyriausybė atsakinga prieš Laikinąją Tautos Tarybą“.

Taigi LLKS Taryba prisiėmė sau minimalius įgaliojimus – vadovauti karui su okupantu – ir sėkmės atveju ketino iš karto plėsti tautos atstovavimo aukščiausiose valdžios institucijose apimtį. Kaip ir Lietuvos Tarybos atveju, buvo aiškiai apibrėžta įgaliojimų pabaiga – „ligi susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui“. Beje, įdomu tai, jog ir patys partizanai išvelgė tam tikrų paralelių su Lietuvos Taryba, kalbėdami apie būsimą valstybės atkūrimą po okupacijos³.

Tad savo įgaliojimų laikinumo suvokimas partizanų vadovybei buvo būdingas ne mažiau negu Lietuvos Tarybai. Žinoma, dar lieka tautos valios klausimas. Pritarimas Lietuvos Tarybos veiklai buvo labai aiškiai išreikštas išrenkant Steigiamąjį Seimą. Partizanų atveju atitinkamo fakto nebuvo. Teisine prasme tai neturi reikšmės, nes Seimą, kuris patvirtino partizanų vadovybės įgaliojimus praėjus daugiau kaip penkiasdešimčiai metų nuo

karo pabaigos, taip pat išrinko tauta, taip pareikšdama pritarimą jo sprendimams. Tačiau toks atsakymas daugelio istorikų gali netenkinti: tauta jau nebe ta, kiti rinkimų rezultatai ir pan. Tad ar galima rasti dar koki nors patvirtinimą, kad *to* laikotarpio Lietuvos gyventojai partizanų veiklai pritarė? Galima. Apie tai kalba patys partizanai: „Kad priesaiką laimina visa tauta, rodo kovos tęsėjimas. Kad tikru širšynu bolševikinio teroro vykdytojams mūsų krašte siaučiant tauta kovoje nepalūžta, tuo ji parodo, kad kovos tęsėjime ji mato savo gyvenimą“⁴.

Iš tikrųjų tautos valios išraiška partizanų karo atveju yra tokia akivaizdi, kad dažnai jos nė nepastebime. Be nuolatinės gyventojų paramos nebūtų pavykę taip ilgai kariauti su gerokai pranašesniu priešu. Šiam dėl nuolatinio kartojimo jau banalybe bevirstančiam teiginiui galima suteikti ir įdomesnę teisinį pavidalą. Teisės teorijoje yra žinoma, kad žmogaus valia gali būti reiškiamą ne tik žodžiu ar raštu, bet taip pat konkludentiniais veiksmais ir tylėjimu. Partizanavimas ir partizanų rėmimas – akivaizdūs konkludentiniai veiksmai, kuriais buvo reiškiamą valia priešintis okupacijai. Pasyviosios visuomenės dalies tylėjimas reiškė pritarimą aktyviosios dalies veiksams (kaip ir, pavyzdžiui, nedalyvavimas rinkimuose reiškia paramą laimėtojui). Nepritrimas šiuo atveju taip pat turėjo būti reiškiamas aktyviais veiksmais – priešinimusi partizanų veiklai. Puikiu tokio visuomenės nesutarimo pavyzdžiu galėtų būti nacių okupacija, kai dalis žmonių ėjo pareigas vadinamojoje lietuviškoje administracijoje (net ir po to, kai Laikinoji vyriausybė nutraukė savo veiklą) ar dalyvavo Vietinės rinktinės organizavime, laikydamiesi nuostatos, kad Lietuvos nepriklausomybė gali būti atkurta su Vokietijos pagalba, o tuo tarpu kita dalis šios nuostatos nepalaikė ir dalyvavo pagrindžio organizacijų veikloje. Tačiau partizaninio karo metu panašaus skilimo nebuvo. „Liaudies gynėjų“ būriai – oku-

pantų sukurtos karinio-propagandinio pobūdžio institucijos, todėl dalyvavimas jų veikloje turėtų būti laikomas kolaboravimu, o ne kokios nors valios išraiška. Be to, ir šie būriai nesukėlė tokio didelio entuziazmo, kaip kadaise mėgino pavaizduoti sovietai. Todėl galima teigti, kad partizaninio karo metu tautos valia priešintis okupacijai buvo visiškai vieninga.

Kokią gi išvadą galima padaryti taip palyginus partizanų ir Lietuvos Tarybos veiklą? Aplinkybės iš esmės analogiškos: esant kritiškai padėčiai atsakomybės už valstybės likimą imasi „saviveiklininkų“ organizacijos, prisiskirdamos sau valstybinės valdžios įgaliojimus, kuriuos vėliau patvirtina demokratiškai išrinktas Seimas. Todėl jeigu laikome Lietuvos Tarybą modernaus lietuviškojo parlamentarizmo pradininke, o Vasario 16-ąją – Nepriklausomybės diena, tai ir partizanams turėtume taikyti tuos pačius standartus.

Būtina paminėti vieną svarbų partizanų ir Lietuvos Tarybos padėties skirtumą, atskleidžiantį papildomą pirmųjų valdžios pripažinimo argumentą. Visose tarpukario Lietuvos konstitucijose, pradedant nuo 1922 m., buvo įrašytas vienas sakiny: „Visi Respublikos piliečiai dalyvauja jos teritorijos gynime įstatymuose numatyta tvarka“. Akivaizdu, kad tokia norma įtvirtina *pareigą*. Tačiau būtent tokiu būdu ji buvo suformuluota todėl, kad to meto teisininkai nė neįsivaizdavo, jog gali būti kokia nors prasmė papildomai įtvirtinti dar ir piliečių *teisę* ginti valstybę. Tokio reguliavimo reikšmė buvo įvertinta tik po partizaninio karo, ir šiandien galiojančios 1992 m. Konstitucijos 139 straipsnio 1 dalyje yra aiškiai pasakyta: „Lietuvos valstybės gynimas nuo užsienio ginkluoto užpuolimo – kiekvieno Lietuvos Respublikos piliečio *teisė ir pareiga*“ [kursyvas mano. – B. G.]. Nepaisant šio formuluočių skirtumo, galima drąsiai teigti, kad ir tarpukario Lietuvos konstitucijos numatė piliečio *teisę* ginti valstybę, nes atmesti savanoriško pareigos vykdymo galimybę bū-

tų tiesiog absurdas. Suprantama, tokia piliečio teisė galėjo būti įgyvendinama tik įstatymų nustatyta tvarka. Tačiau problema ta, kad to meto Lietuvos įstatymai 1944 m. padėties nenumatė. Susiklosčius tokioms aplinkybėms lieka tik pripažinti, kad kiekvienas pilietis galėjo ginti valstybę, vadovaudamasis sveiku protu ir sąžine, nes tik tuo ir įmanoma vadovautis esant įstatymų nereguliuotai padėčiai. Kaip tik tą ir darė partizanai, kartu įgydami tam tikrų įgaliojimų. Jei grupė žmonių turi bendrą teisę ar juo labiau pareigą ir dalis jų pastarąją įgyvendina, tai elementari teisinė logika reikalauja iš kitos, pasyviosios, dalies (ypač pareigos vykdymo atveju) ne tik netrukdyti aktyviesiems, bet ir visokeriopai jiems padėti. Iš tokio reikalavimo išplaukia ir jam prieštaraujančio elgesio draudimas. Tad bendrųjų principų taikymas leidžia partizanų vadovybės įgaliojimus pripažinti ne tik remiantis Lietuvos Tarybos precedentu, bet ir kildinant juos iš jau sukurtos ir egzistuojančios Lietuvos valstybės, kurią partizanai gynė, teisės.

PARTIZANAI TARPTAUTINĖS TEISĖS IR KARO TEORIJOS KONTEKSTE

Kalbant apie valstybės gynimo funkciją, verta paliesti ir retsykais vis išskylančią partizanų statuso pagal tarptautinę teisę klausimą. Jo analizė svarbi ir todėl, kad nagrinėjant Lietuvos atvejį pasaulio ir jo karo papročių kontekste galima padaryti visai netikėtų atradimų.

Pradėti reikėtų nuo to, kad *partizanų* sąvokos tarptautinė teisė nereglamentuoja⁵. Ji nustato tik bendrą *kombatanto* – teisėto karo veiksmų dalyvio – apibrėžimą. Kita vertus, kalbant apie Lietuvos partizanus, galima neabejoti, kad jie atitiko tuos „keturis kombatantų punktus“, kuriuos visi tarptautinės humanitarinės teisės specialistai moka kaip „Tėve mūsų“: turėjo aiškią vadovy-

bę, dėvėjo uniformas ar bent jau skiriamuosius ženklus, operacijų metu atvirai nešiojo ginklus ir laikėsi karo įstatymų bei papročių. Tai, kad partizanai kartais pažeisdavo kurį nors iš šių punktų, šiuo atveju neturi reikšmės. Taip elgiasi ir reguliariosios kariuomenės kariai, suprantama, rizikuodami patekę į nelaisvę susilaukti ne karo belaisvių stovyklos, o teismo. Tačiau tokie incidentai nė kiek nekeičia principinio kariuomenės, kaip kombatantų grupės, vertinimo, todėl ir Lietuvos partizanai gali būti traktuojami būtent taip. Šias problemas nuodugnai ir išsamiai yra išnaginėjęs dr. Justinas Žilinskas⁶. Tačiau pripažinus Lietuvos partizanus kombatantais, iškyla kur kas įdomesnis klausimas: ar jie buvo partizanai?

Žinomas karo teoretikas Carlas Schmittas partizanais laiko tik tuos konflikto dalyvius, kurie kombatanto statuso *neturi*. Tokie asmenys iš esmės pažeidžia tarptautinės teisės nustatytą karo tvarką, todėl jų keliami neramumai gali būti malšinami įvairiomis represinėmis priemonėmis. Norint teisingai suprasti šiuos teiginius, reikia įvertinti C. Schmitto pateikiamą padėties okupuotoje valstybėje apibūdinimą. Okupantas visuomet siekia pacifikuoti užimtą teritoriją ir įveda tvarką, kurios gyventojai privalo laikytis. Užtikrinti tą tvarką turi toliau savo funkcijas vykdančios valstybinės institucijos, pirmiausia policija. Taip yra pasiekiamas ne labai stabilus kompromisas tarp okupanto ir okupuotųjų interesų. Partizanų, kaip tam tikrų nelegalių kovotojų dalinių, kurių egzistavimo karo taisyklės net nenumato, veikimas šią harmoniją visiškai suardo, nes jie ne tik kenkia priešui įvairaus masto ir pobūdžio antpuoliais, bet taip pat gali patraukti į savo pusę dalį ar net daugumą okupuotos teritorijos gyventojų⁷. Puikus tokios padėties pavyzdys – Vokietijos įvykdyta Danijos okupacija Antrojo pasaulinio karo metu. Tuometinė Danijos valdžia sutiko nesipriešinti ir netrukdyti Vokietijos kariuomenei, todėl

okupantai praktiškai nesikišo į valstybės institucijų veiklą. Šios aplinkybės nulėmė ir partizanų (jų vis dėlto atsirado) padėties dvilypumą: viena vertus, jie lyg ir kovojo su užpuolikais, tačiau, kita vertus, kartu buvo persekiojami ir savos valdžios, kurią net ne labai buvo galima laikyti marionetine. Patekę į nelaisvę rezistentai buvo teisiami pagal Danijos įstatymus; jų veikla įteisinta tik karui pasibaigus, kai paaiškėjo, kad jie kovėsi nugalėtojų pusėje, ir buvo paskelbta amnestija⁸. Amnestijos momentas šiuo atveju ypač reikšmingas, nes ji reiškia, kad įvertinus indėlį į nepriklausomybės atkūrimą Danijos rezistentams buvo atleista už *nusikaltamą veiklą*. Kaip tik dėl šių aplinkybių šiuolaikiniai danų istorikai⁹ iš naujo kelia klausimą, ar buvo teisėta partizanų veikla, ypač turint galvoje tikrų ir tariamų kolaborantų nužudymus (pasak dr. Christiano Lindtnerio, kadangi okupantai grasino už kiekvieną nužudytą vokiečių kareivį sušaudyti penkis danus, rezistentai dažniausiai nukreipdavo savo veiksmus prieš asmenis, įtariamus šnipinėjimu ar kolaboravimu¹⁰).

Akivaizdu, kad Lietuvos padėčiai toks modelis netinka. Lietuvos partizanai turėjo visus teisėtų kombatantų požymius, atstovavo savo valstybei ir reiškė suverenitetą turinčios tautos valią. Dėl to jie negali būti laikomi partizanais, jei šią sąvoką suprasime kaip C. Schmitto pateiktą specifinės konflikto dalyvių kategorijos apibūdinimą. Kad ir kaip neįtikėtina kam nors tai pasirodytų, reikia pripažinti, kad tai buvo *kariuomenė*, nors ji ir naudojo partizanų taktiką. Tačiau ne taktika nulemia kariuomenės statusą. Svarbiausias jos požymis yra tas, kad tai institucija, kurios paskirtis – ginti valstybę ginklu. Kokių nors kitų reikalavimų, išskyrus minėtus „keturis kombatantų punktus“, kariuomenei nekėlė ir to meto tarptautinė teisė. Pavyzdžiui, 1907 m. IV Hagos konvencijos priedo „Sausumo karo įstatymų ir papročių nuostatai“ I skyriaus 1 straipsnio 2 dalis skelbė: „Valstybėse, ku-

riose nereguliarūs bei savanorių daliniai sudaro kariuomenę ar jos dalį, terminas „kariuomenė“ tokius dalinius apima“. Lietuvoje taip ir buvo: kariuomenę sudarė nereguliarūs savanorių daliniai. Reikia pažymėti, jog nėra būtina, kad kariuomenę pripažintų priešas. Kriterijai, kuriais remiantis yra pripažįstamas kombatanto statusas, kaip tik ir yra nustatyti tam, kad būtų išvengta panašių nesusipratimų.

Ne mažiau svarbu ir tai, jog patys partizanai sąmoningai siekė būti kariuomene. Akivaizdu, kad jie išmanė bent jau elementarius tarptautinės teisės reikalavimus (tokius kaip „keturi kombatantų punktai“) ir jų laikėsi. Nesunku pastebėti ir smulkesnius kariuomenės požymius, pavyzdžiui, rikiuotes, laipsnius, apdovanojimus ir pan.

Svarbu paminėti ir tai, kad norint pripažinti partizanams kariuomenės statusą nėra būtina nustatyti ryšį tarp jų ir tarpukario Lietuvos kariuomenės¹¹. Pakanka paaiškinti, kad pati valstybė neišnyko ir negalėjo išnykti, nes okupuodami Lietuvos teritoriją sovietai pažeidė tarptautinės teisės reikalavimus, be to, išliko labai aiški suvereno – politinės tautos – valia. Todėl klausimą, kaip vertinti Lietuvos kariuomenės likimą 1940 m.: ar ji kapitulavo, ar buvo panaikinta, taip pat ar jos panaikinimas buvo teisėtas, kitaip sakant, ar Lietuvos kariuomenė išnyko tik *de facto*, ar ir *de jure*, reikėtų palikti rimtesniems specialistams. Šiame straipsnyje pakanka konstatuoti, kad partizanai gali būti laikomi naujai sukurta Lietuvos kariuomene, kuri atsirado labai specifinėmis aplinkybėmis – ją suverenitetą turinti tauta sukūrė tiesiogiai, nesinaudodama jokiais tarpinėmis institucijomis.

Pagaliau labai svarbu ir tai, kad šiuolaikinė Lietuvos valstybė taip pat yra aiškiai pareiškusi, jog laiko partizanus savo kariuomene. Tam buvo parengta nemažai įstatymų. 1996 m. lapkričio 28 d. įstatymo „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atstatymo“ (vėlesnis pavadinimas „Asmenų, represuotų už pasi-

priešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatymas“) 1 straipsnio 2 dalis buvo papildyta teiginiu, skelbiančiu: „Ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviai skelbiami Lietuvos kariais savanoriais ir pripažįstami jų kariniai laipsniai bei apdovanojimai“. Vėliau buvo priimtas specialus Pasipriešinimo 1940–1990 m. okupacijoms dalyvių teisinio statuso įstatymas, kuriame apibrėžta „kario savanorio“ sąvoka. Tuomet atėjo eilė sulygtinti laipsnius ir apdovanojimus. Tačiau paaiškėjo, kad partizanų laipsnius ne visuomet paprasta nustatyti, todėl buvo priimtas dar vienas, tiesa, jau paskutinis, Dimisijos karių laipsnių suteikimo ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams ir prieškario Lietuvos kariuomenės kariams įstatymas. Šio įstatymo 2 straipsnio 4 dalyje nustatyta: „Kariams savanoriams, žuvusiems kovoje, nužudytiems ar mirusiems tardymo metu arba kalėjime (lageryje), suteikiamas ne dimisijos kario, bet kario laipsnis“. Visos šios nuostatos aiškiai rodo Lietuvos nusistatymą laikyti partizanus savo kariuomene.

Tačiau čia iškyla dar sudėtingesnis klausimas: kaip atskirti, kurie iš savanoriškų pasipriešinimo junginių yra partizanai, o kuriems pripažintinas kariuomenės statusas? Juolab kad tarptautinės teisės dokumentuose pastaruosius kelis šimtmečius buvo aiški tendencija plėsti teisėtų karo dalyvių būrį, kartu ir kariuomenės sąvoką.

Labai svarbus yra okupanto požiūris į okupuojamos teritorijos valstybingumą. Tai itin reikšmingas, gal net lemiamas veiksnys, nuo kurio priklauso ir pačių savanorių savivoka, ir gyventojų požiūris į juos. Jei okupantas neigiamas, kad jo užimta teritorija priklauso kitai valstybei (taip buvo jau minėtu Danijos atveju), vieninteliu partizanų tikslu tampa siekti, kad kuo greičiau baigtųsi okupacija ir priešas pasišalintų iš valstybės teritorijos. Jie neturi jokių kitų intencijų, išskyrus grynai karinę pergalę, kurios siekia visais įmanomais būdais. Tokios pasipriešinimo organizacijos menkai

paiso tarptautinės teisės arba iš viso apie ją negalvoja; kur kas svarbesni už kombatanto statusą joms yra tikri ginklai, nes visiškai aišku, kad vieniems ar su sąjungininkais įveikus priešą, viskas bus atleista amnestijos ar kita forma. Gyventojų požiūris į pasipriešinimą tokiu atveju gali būti daugiau ar mažiau skeptiškas, nes yra arba visiškai aišku, kad okupacija bus laikina, arba šis klausimas nėra galutinai išspręstas, todėl verta palaukti, kol padėtis pasikeis į geresnę ar blogesnę pusę.

Visiškai kita situacija susiklosto tuo atveju, kai okupantas neigia užimtos teritorijos valstybingumą ir ketina ją prisijungti, kaip buvo Lietuvos atveju. Tuomet pasipriešinimo dalyvių reikšmė smarkiai išauga. Siekdami svarbiausio tikslo – karinės pergalės, jie tampa dar ir valstybingumo saugotojais, todėl stengiasi nuolat demonstruoti, kad atstovauja tam tikrai valstybei ir vykdo jos tautos valią. Tai nulemia ir pastangas kiek įmanoma supanašėti su „tikromis“ valstybės institucijomis, paprastai – su kariuomene. Kita vertus, smarkiai keičiasi ir gyventojų nusistatymas. Vienas svarbiausių pokyčių, kurį pasauliui atnešė tautinės valstybės atsiradimas, buvo tam tikras nuosavybės teisės momentas piliečių santykiuose su valstybe. Pavyzdžiui, absoliutinės monarchijos atveju valstybė (neretai ir tiesiogine žemės nuosavybės prasme) priklausė karaliui, o šiandien, kaip ir tarpukariu, ji priklauso politinei tautai (panašiai kaip akcinė bendrovė priklauso akcininkams). Todėl į okupacijos ir pasipriešinimo problemą verta pažvelgti per savininko interesų prizmę. Jei anksčiau aptartą okupacijos tipą galėtume prilygtinti teisėtam ar neteisėtam, platesnės ar siauresnės apimties, tačiau laikinam nuosavybės teisių apribojimui, tai okupantui neigiant užimtos teritorijos valstybingumą susidaro nusavinimo, teisingiau, apiplėšimo situacija. Akivaizdu, jog ir savininko reakcija bus skirtinga. Pirmuoju atveju dar galima tikėtis, kad jis tylės, o antruoju bet kuris protingas šeimininkas arba šauksis policijos (jei kalbame apie valstybę, tai

„pasaulio policijos“), arba imsis savigynos; greičiausiai jis darys ir vieną, ir kitą. Todėl akivaizdu, kad okupantui valstybingumo nepripažįstant, politinės tautos valia priešintis yra daug aiškesnė ir vieningesnė. Konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis ji įvairiai pasireiškia skirtingose valstybėse, tačiau aišku, kad Lietuvoje jos apraiška buvo savanoriškos kariuomenės kūrimas ir mėginimas išsilaikyti, „kol ateis amerikoniai“ (tuo metu tai buvo visiškai realu).

RYTOJAUS KARAS, ARBA PARTIZANŲ VADOVYBĖS ĮGALIOJIMŲ APIMTIS

Grįžtant prie pagrindinės temos – partizanų vadovybės įgaliojimų, reikia pasakyti, kad 1944 m. Lietuvos politinė tauta turėjo tokią pat aiškią valią, kaip ir 1918 m. Pirmuoju atveju toji valia buvo išreikšta sukuriant laikinąją įstatymų leidybos instituciją, o antruoju atveju atsirado laikinoji kariuomenė, turėjusi vadovauti valstybės gynimui ir užtikrinti tvarką iki okupacijos pabaigos. Todėl Lietuvos Respublikos Seimas, įteisindamas partizanų valdžią, pasielgė taip pat kaip ir 1920 m. Steigiamasis Seimas, legalizavęs Lietuvos Tarybos veiklą. Tačiau nėra aišku (čia jau prasideda teisės aiškinimo klausimai), kokie konkrečiai partizanų vadovybės įgaliojimai buvo pripažinti ir kas yra partizanų vadovybė.

Šiuo atveju patogiausia yra aiškinti įstatymus, atskleidžiant jų leidėjo valią. Seimas nepasitenkino vien buvusios partizanų vadovybės teisių pripažinimu. 1944–1953 m. karo patirtis buvo panaudota ir ateities teisiniam reguliavimui. 2000 m. liepos 17 d. buvo priimtas Ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai įstatymas (toliau – Įstatymas), kuris, be kita ko, reguliuoja ir tvarką prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje. Vienas įdomiausių šio įstatymo aspektų – Tautos pasipriešinimo vadovybės, perimančios valstybės institucijų funkcijas

šioms negalint veikti, sąvoka. Akivaizdu, kad toks reguliavimas atsirado įvertinus partizaninio karo istoriją, todėl nuostatų, apibrėžiančių Tautos pasipriešinimo vadovybės statusą ir veiklą, analizė leidžia daryti išvadas apie partizanų vadovybei pripažintų įgaliojimų apimtį.

Pradėti reikia nuo pačios sąvokos. Įstatymo 2 straipsnio 7 dalyje nustatyta: „**Tautos pasipriešinimo vadovybė** – dėl agresijos ar okupacijos negalint veikti pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją sudarytomis valstybės valdžios institucijoms ir valstybės gynybos civilinei ir karinei vadovybei bei jos paskirtiems pareigūnams, besipriešinančios Tautos atstovų sudaryta institucija (institucijos), įgaliota vadovauti Tautos pasipriešinimui, remiantis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų nuostatomis, taip pat šios institucijos (institucijų) įgaliota ginkluotųjų pajėgų vadovybė“.

Jau šis apibrėžimas atsako į vieną svarbų klausimą. Išgirdus apie partizanų vadovybę, natūraliai kyla mintis, kad tai kokia nors *viena* institucija. Tokia galėtų būti LLKS Taryba, tačiau sisteminė įstatymų analizė leidžia teigti, kad Seimas pripažino partizanų vadovybės įgaliojimus visu 1944–1953 m. laikotarpiu, o iki 1949 m. (t. y. LLKS Tarybos įkūrimo) tikrai vieningos vadovybės nebuvo. Cituotas Tautos pasipriešinimo vadovybės apibrėžimas šią problemą išsprendžia. Partizanų vadovybė gali būti suprantama ne tik kaip *institucija*, bet ir kaip *institucijos*. Be to, nuosekliai mąstant reikėtų pripažinti, kad ši samprata galėjo įvairiais laikotarpiais apimti skirtingas institucijas. Todėl pirmaisiais karo metais partizanų vadovybe galėtų būti laikomi ir atskirų būrių, nepriklausančių jokiems aukštesnio lygio junginiams, vadai, o kalbant apie vėlesnius metus jiems priskirtina tik išvestinė kompetencija, apibrėžta LLKS Tarybos. Žinoma, aptariamą Įstatymo nuostatą galima suprasti ir kitaip: nesvarbu, ar institucija viena ar kelios, bet vadovybė turi būti centrali-

zuota. Tačiau taip aiškinti būtų klaidinga, nes kvaila reikalauti, kad pasipriešinimo judėjimai kurtųsi „iš viršaus“ – juk jie visada atsiranda „iš apačios“. Maždaug taip pat sėkmingai būtų galima įtvirtinti įstatymuose normą, kad lietūs Lietuvoje kyla, o ne krinta. Toks reguliavimas pažeistų vieną svarbiausių teisės principų – *ad impossibilia ius non cogit* (teisėje negali būti neįvykdomų reikalavimų) ir todėl būtų nepriimtinas.

Taigi partizanų vadovybė – tai ne institucijos pavadinimas, o paslanki ir dinamiška sąvoka. Jos turinys niekada negalės būti nusakytas apibendrintai ir privalo būti aiškinamas kiekvienoje konkrečioje byloje. Iš esmės bet kokių su partizaniniu karu susijusių faktų teisinis vertinimas turėtų būti pradedamas nustatant, kokie asmenys ar organizacijos tam tikru laikotarpiu tiriamoje vietovėje sudarė partizanų vadovybę. Kitas žingsnis – nustatyti jos įgaliojimus, kurie pasižymi didesniu stabilumu, tačiau, kaip matysime, taip pat turi būti sukonkretinami atskirose bylose. Čia taip pat gali padėti Įstatymas, konkrečiai, jo 10 straipsnis, kuris vadinasi „Valdžia prieš okupuotoje teritorijoje“. Kad būtų lengviau aiškinti normų prasmę, šį straipsnį verta pacituoti išties: „1. Prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje galioja tik Lietuvos Respublikos Konstitucija ir įstatymai, taip pat Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys. Okupavusios valstybės įstatymai negalioja ir neprivalomi vykdyti.

2. Prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje okupavusios valstybės valdžia ir okupacinė administracija yra neteisėtos. Okupacinės administracijos teisės aktai ir įsakymai Lietuvos Respublikos piliečių ir gyventojų neįpareigoja.

3. Teisėta valdžia prieš okupuotoje teritorijoje laikoma pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją sudarytos valstybės valdžios institucijos, valstybės gynybos civilinė ir karinė vadovybė bei jos paskirti pareigūnai, o jiems

negalint veikti – Tautos pasipriešinimo vadovybė ir jos paskirti pareigūnai.

4. Lietuvos Respublikos teritorijoje, įskaitant prieš okupuotą teritoriją, teisingumą vykdo tik Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų nustatyta tvarka sudaryti teismai. Jiems negalint veikti, teisingumą vykdo Tautos pasipriešinimo vadovybės sudaryti karo lauko teismai. Teismų veiklos ir proceso ypatybes ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai metu nustato Karo padėties įstatymas.

5. Prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje veikiančios vietos savivaldos institucijos, taip pat šioje teritorijoje savo funkcijas atliekantys policijos ir kiti valstybės bei savivaldos pareigūnai ir tarnautojai, nepriskirti ginkluotosioms pajėgoms, privalo vykdyti Lietuvos Respublikos valstybės gynybos civilinės ir karinės vadovybės įsakymus bei nurodymus, o jai negalint veikti – Tautos pasipriešinimo vadovybės įsakymus bei nurodymus.

6. Prieš okupuotoje teritorijoje vietos savivaldos institucijos savo veiklą nutraukia, jeigu jos negali atlikti savo funkcijų, įtvirtintų Lietuvos Respublikos įstatymuose, arba yra verčiamos padėti okupavusiai valstybei kovoti su Lietuvos Respublikos ginkluotosiomis pajėgomis ar pilietiniu pasipriešinimu agresijai, taip pat talkinti okupacinei administracijai taikant priemones, kurių tikslas – išnaudoti okupuotos teritorijos gyventojus karo tikslams ir karo įrengimų apsaugai.

7. Nepriskirti ginkluotosioms pajėgoms policijos, civilinės saugos, priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo institucijų bei Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos Teisingumo ministerijos pareigūnai prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje toliau atlieka savo funkcijas, įtvirtintas Lietuvos Respublikos įstatymuose. Šie pareigūnai privalo nutraukti savo veiklą, jeigu jie yra okupacinės administracijos verčiami padėti kovoti su Lietuvos Respublikos ginkluotosiomis pajėgomis ar pilietiniu pasipriešinimu agresijai,

dalyvauti veiksmuose prieš ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai dalyvius arba talinti okupacinei administracijai taikant priemones, kurių tikslas – išnaudoti okupuotos teritorijos gyventojus karo tikslams ir karo įrengimų apsaugai“.

Nesunku pastebėti, kad šiuo atveju įstatymų leidėjas siekė sukurti reguliavimą, kuri būtų galima pritaikyti bet kokiam okupacijos variantui, pradedant švelniu Vokietijos ir Danijos flirtu Antrojo pasaulinio karo metu ir baigiant šiurkščiu visų valstybės institucijų sunaikinimu bei valstybingumo paneigimu, kaip tai padarė Lietuvoje sovietai. Todėl būtina „adaptuoti“ cituotas normas taip, kad jos tiktų būtent partizanų situacijai. Pirmiausia reikia pažymėti, kad Lietuvos teritorijoje veikė tik Lietuvos įstatymai, o sovietų valdžia ir jos nurodymai buvo neteisėti. Kita vertus, reikia atsiminti, kad sovietinių teisės aktų galiojimo Lietuvos teritorijoje klausimas apskritai yra labai sudėtingas. Teoriškai visus juos būtų galima pripažinti negaliojančiais ir neprivalomais, tačiau, kaip minėta, sovietai įvedė ne specifinę okupacinę administraciją, o siekė apskritai panaikinti Lietuvos valstybę, todėl okupuotoje teritorijoje įdiegė visą savo institucinę ir teisinę sistemą. Tuo tarpu teisė apima per daug gyvenimo sričių, kad būtų galima apskritai jos atsisakyti. Pavyzdžiui, pripažinus, kad koks nors sovietų sprendimas dėl miško kirtimo buvo neteisėtas, gali paaiškėti, kad kažkas iš mūsų neteisėtai įgijo savo baldus. Dėl šios priežasties problemos negalima išspręsti net pasakant, kad sovietinė teisė visiškai negaliojo partizaninio karo metu – t. y. kol egzistavo Lietuvos valdžia. Tad klausimas išties labai sudėtingas ir šiame straipsnyje vargiai pavyks jį atsakyti¹². Galima pasiūlyti tik pradinį sprendimą: tose gyvenimo srityse, kurias apėmė partizanų kontrolė, sovietų nurodymai buvo neteisėti ir negaliojantys.

Toliau mėginant suderinti Įstatymo normas su 1944–1953 m. padėtimi, reikia paży-

mėti, kad nė vienas pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją sudarytų valstybės valdžios institucijų ar valstybės gynybos vadovybės paskirtas pareigūnas negalėjo eiti savo pareigų. Taigi darytina išvada, kad visų jų įgaliojimus perėmė partizanų vadovybė. Iš tolesnių Įstatymo nuostatų aiškėja, kad tai pirmiausia vykdomosios valdžios įgaliojimai, ypač tie, kurie reikalingi valstybės gynybai organizuoti. Be to, specialiai karo lauko teismams yra priskirta funkcija vykdyti teisingumą. Čia taip pat reikia atsižvelgti į tam tikrą padėties specifiką. Partizanų karo lauko teismai iš esmės vykdė tik baudžiamąjį teisingumą. Todėl vėl gali iškilti sovietinių teismų vertinimo problema. Akivaizdu, kad jų sprendimai partizanų, ryšininkų ir rėmėjų atžvilgiu buvo negaliojantys, nes neteisėta valdžia negali teisti teisėtos. Tačiau neaišku, kaip reikėtų spręsti kriminalinių nusikaltėlių ar juo labiau civilines bylas. Ginčytis būtų galima tik dėl sovietinių teismų kompetencijos. Partizanų karo lauko teismų nuosprendžiai turi būti pripažinti visi. Jų pagrįstumas galėtų būti vertinamas nebent siekiant atkurti gerą nu-teistųjų vardą, o sprendimo pripažinimas nepagrįstu neturėtų užtraukti atsakomybės jį priėmusiems ar įvykdžiusiems partizanams, nebent būtų įrodytas tyčinis piktnaudžiavimas savo padėtimi.

Kalbant apie karo lauko teismus iškylda dar viena problema. Tokios institucijos atsirado tik maždaug 1946–1947 m., tuo tarpu šnipus, plėšikus, kolaborantus ir kitus nusikaltėlius partizanai baudė nuo pat karo pradžios. Kaip reikėtų vertinti tuos atvejus, kai tai darydavo ne karo lauko teismas? Protiniausia ir logiškiausia būtų pripažinti tą tvarką, kurią buvo nustatę partizanai (atkreiptinas dėmesys į tai, jog, nesant vieningos vadovybės, įvairiose vietovėse ji galėjo būti skirtinga). Visų pirma, tarpukario Lietuvoje nebuvo čia aptariamo Įstatymo atitiktens, reglamentuojančio gyvenimą okupacijos sąlygomis, todėl partizanai jį turėjo tvarkyti patys. Antra, Sei-

mas partizanų vadovybę pripažino *aukščiausia* valdžia ir tai padarė be jokių išlygų. Trečia, būtina atsižvelgti į padėties neįprastumą. Jau minėtas *ad impossibilia ius non cogit* principas turėtų sulaikyti nuo fantastinių reikalavimų partizanams kėlimo. Tie patys motyvai leidžia pateisinti nukrypimus nuo normos, skelbiančios, kad okupuotoje teritorijoje galioja Lietuvos Respublikos Konstitucija ir įstatymai (taigi tie, kurie buvo priimti iki okupacijai prasidedant), ir pripažinti tuos partizanų aktus, kurie lyg ir priklausytų įstatymų leidybos sričiai (pvz., baudžiamuosius statusus).

Aiškinantis partizanų vadovybės įgaliojimų ribas, be įstatymų leidėjo intencijos, svarbu atsižvelgti ir į pačių partizanų nuostatas. Partizanų teisės aktai, jų priėmimo, skelbimo ir įgyvendinimo procesai dar mažai tyrinėti, todėl sunku pateikti kokių nors apibendrintų išvadų. Galima tik analizuoti atskirus aktus, stengiantis susidaryti įspūdį apie to meto teisinės sąmonės turinį ir kokybę. Čia verta panagrinėti vieną iš jų – LLKS Tarybos 1949 m. vasario 12 d. nutarimą Nr. 1 „Dėl laisvės kovotojų ir gyventojų santykių pobūdžio“. Jame iš esmės įtvirtintos svarbiausios normos, reguliuojančios partizanų santykius su civiliais. Visų pirma, partizanams suteikiama teisė reikšti pageidavimus, siekiant „būtiną aprūpinimą ar pagalbą“. Asmenys, kurie savanoriškai tokius pageidavimus tenkina, laikomi partizanų rėmėjais arba, kaip rašoma akte, bičiuliais ir pripažįstami sąjūdžio nariais. Tiems, kurie tenkinti pageidavimus atsisako, būtiniausiu atveju gali būti reiškiama reikalavimai, o jau juos gyventojai gali būti priversti patenkinti „ypatingais atvejais“ pavartojant net ginklą. Už išgautas vertybes neatlyginama iki okupacijos pabaigos. Nutarime taip pat nustatoma, kad partizanai ir gyventojai turi laikytis abipusio saugumo taisyklių. Be to, gyventojai turi teisę pageidauti, kad partizanai užtikrintų jų saugu-

mą, ir pastariesiems tokie pageidavimai, kiek leidžia galimybės, yra privalomi. Gana įdomiai reglamentuota nelegaliai gyvenančių, tačiau LLKS nepriklausančių asmenų padėtis: jiems leidžiama naudotis savanoriškomis gyventojų paslaugomis, bet griežtai draudžiama dangstyti partizanų vardą, naudoti prievartą ir kitaip trukdyti sąjūdžiui. Bene svarbiausias ir įdomiausias yra šio nutarimo 5 paragrafas: „Visiems Lietuvos piliečiams, turintiems Lietuvos pilietybę pagal nepriklausomos Lietuvos įstatymus arba teisę tai pilietybei įgyti, nežiūrint jų tautybės, tikybos ir įsitikinimų, savo veiksmais nenusikaltusiems prieš lietuvių tautos teises ir siekimus, užtikrinamas gyvybės, saugumo ir turto neliečiamumas iš sąjūdžio laisvės kovotojų pusės. Toks pat neliečiamumas užtikrinamas ir visiems svetimų valstybių piliečiams, kurie į Lietuvos teritoriją atvyko tautai nepriešiškais tikslais ir nepažeidžia lietuvių tautos teisių ir siekimų.“

Šiame straipsnyje aukščiau išvardintų asmenų nusikaltimų prieš tautą ir sąjūdį bylas sprendžia ir nusikaltėlius baudžia sąjūdžio teismai pagal LLKS okupacijos meto Baudžiamąjį Statutą.

Asmenys, užtikti bevykdant nusikalstamą darbą, įmatytą okupacijos meto Baudžiamajame Statute, gali būti baudžiami vietoje be teismo.

VKP(b) nariai, ginkluoti okupacinės valdžios pareigūnai ir visi kiti tautai priešiškais tikslais apginkluoti asmenys skaitomi lietuvių tautos priešais ir todėl iškrenta už neliečiamumo ribų.

Laisvės kovotojai neatsako už gyvybę bei saugumą kartu su ginkluotais priešais esančių asmenų, išskiriant sulaikytuosius, kai sąjūdžio laisvės kovotojai, be žalos sau, negali jų išsaugoti¹³.

Ši citata labai aiškiai rodo, kaip partizanai suprato savo įgaliojimus, taip pat ką jie laikė saviškiais ir priešais. Be to, tai puikus

orientyras, padedantis perprasti baudžiamąją politiką, karo lauko teismų ir kitų prievartą taikančių padalinių veiklos bei santykių logiką. Žinoma, tai palyginti vėlyvas teisės aktas, tačiau galima numanyti, kad jis buvo sukurtas remiantis ankstesniu teisiniu reguliavimu, papročiais ir tradicijomis.

Taigi, išnagrinėjus šiandieninio įstatymų leidėjo valią ir pačių partizanų nuostatas, galima šiek tiek perprasti jų įgaliojimų ribas. Visų pirma, partizanai galėjo reikalauti iš gyventojų valstybės gynybai reikalingos pagalbos ir ją pastarieji privalėjo teikti. Taip pat partizanų vadovybė galėjo reikalauti nepadėti priešui, pavyzdžiui: nestoti į komunistų partiją ir su ja susijusias organizacijas, nedirbti darbo, tiesiogiai susijusio su sovietų politikos Lietuvoje įgyvendinimu (t. y. nebūti kolūkių pirmininkais, žemės dalijimo komisijų nariais, sribais, saugumiečiais, milicininkais, mokesčių inspektorais, ministrais, deputatais, teisėjais ir t. t.), be leidimo neimti ištremtų žmonių turto, neprisidėti prie sovietinės propagandos skleidimo, nešnipinėti ir pan. Savaime suprantama, kad už nepaklusimą tokiems reikalavimams partizanai galėjo taikyti ir taikė įvairias sankcijas, tarp jų ir mirties bausmę. Žinoma, reikalavimai turėjo būti keliami atsižvelgiant į tai, kad savo taisykles ir sankcijas, nors ir neteisėtas, nustatinėjo ir sovietai. Tačiau reikia pripažinti, kad apskritai partizanai ne tik nepiktinaudžiavo įgaliojimais, bet pasiliko ir nemažą jų rezervą. Pavyzdžiui, už nedalyvavimą kare jokios sankcijos negrėsė, nors teoriškai buvo galima pagrįstai reikalauti, kad kiekvienas pilietis vykdytų savo konstitucinę pareigą ir gintų valstybę.

Čia pateiktas tik labai bendras partizanų vadovybės įgaliojimų vaizdas. Kadangi keitėsi tiek tokios vadovybės sąvokos turinys, tiek okupantų politika, tiek bendra karo padėtis, konkrečiau apibrėžti partizanų santykius su gyventojais – atskiras darbas, o visiškai tikslus jų turinys ir sukeliama teisiniai padariniai

galėtų būti nustatyti tik konkrečiose bylose, atlikus kompleksinę šiandieninių ir partizanų priimtų teisės aktų, taip pat faktinių aplinkybių analizę.

DVEJOPA PARTIZANŲ VALDŽIOS PRIPAŽINIMO REIKŠMĖ

Iš to, kas jau buvo pasakyta, turėtų būti aišku, kad menka partizanų vadovybės įgaliojimus pripažįstančių teisės aktų vertė yra tik „optinė apgaulė“. Negausios ir skurdaus turinio normos kelia labai rimtus teisinius klausimus ir net duoda kai kuriuos atsakymus. Bet ar turėtų šių tyrimų imtis akademinė ir praktikuojančioji teisinė bendruomenė? Žmonėms, neturintiems su šia sritimi nieko bendro, net pats iškeltas klausimas gali atrodyti keistas. Juk nesvarbu, ar partizanai kada nors valdė Lietuvą, ar nevaldė, svarbiausia, kad tikrai *nebevaldo*. Todėl atrodytų, jog problema jau senokai nebeaktuali ir turėtų būti palikta istorikams. Vis dėlto ir toks įspūdis yra apgaulingas. Partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimas teisės, kaip dabarties mokslo bei praktikos, požiūriu taip pat yra reikšmingas. Tai nulemia dvi priežastys.

Visų pirma, tiek Lietuvos Tarybos, tiek partizanų atvejai yra itin vertingi Lietuvos teisės istorijos pavyzdžiai. Politinės tautos bendro veikimo, jos suvereniteto ir apsisprendimo teisės idėjos dažnam teisės studentui ir net mokslininkui skamba kaip šūkliai. Iš tikrųjų, normaliomis valstybės gyvenimo aplinkybėmis tautos suverenitetas, rodos, reiškia tik mūsų visų teisę į rinkimus. Net referendumai, kurių metu piliečiai neva išreiškia savo nuomonę svarbiausiais klausimais, paprastai juk organizuojami valdžios institucijų iniciatyva. Piliečių dalyvavimas įstatymų leidyboje – taip pat labiau teorinis teisės institutas. Tada pradeda kilti daugybė klausimų. Ar politinė tauta yra tikras, ar iš-

galvotas junginys? Ar mes ir „runkeliai“ (juk jiems nė vienas savęs nepriskiriame) esame viena tauta? Ar mums priklauso valstybė? Ar galima sakyti, kad per rinkimus reiškama tautos valia, jeigu naudojamos „juodosios technologijos“, dalyvaujant mažiau nei pusei rinkėjų? Ar tautos valia buvo atstatyti Rolandą Paksą, ar palikti jį poste? Ar Seimas šiuo klausimu būtų pareiškęs tokią pat „tautos valią“, jeigu savo itin svarios nuomonės nebūtų išsakęs Konstitucinis Teismas? Ar pastarasis kaip nors susijęs su tautos valia? Ar apskritai yra tautos valia ir suverenitetas? Lietuvos Tarybos ir partizanų istorija verčia atsakyti teigiamai. Be jokių seimų, vyriausybių, prezidentų ir konstitucinių teismų politinė tauta vienu atveju sugebėjo sukurti valstybę, o kitu – stoji ginti ją ginklu. Todėl šie atvejai labai aiškiai rodo, kad bendras piliečių veikimas iš tikrųjų galimas ir kad šiuolaikinė valstybė *de facto* egzistuoja tol, kol egzistuoja tautos valia ją turėti. Tad šių atvejų analizė Lietuvos teisės mokslui išties yra svarbi.

Kita vertus, partizanų vadovybės įgaliojimų tyrimas turi reikšmę ir teisininkams praktikams, tiesa, dirbantiems labai specifinėje srityje. Šiandien tebevyksta teisių atkūrimo procesas¹⁴, kurio metu iš esmės yra tiriami partizanų galimai padaryti nusikaltimai, be to, partizanų statuso klausimas dažnai kyla ir nagrinėjant bylas dėl sovietų okupacinių struktūrų įvykdytų nusikaltimų. Todėl abiem atvejais būtina išsiaiškinti partizanų vadovybės įgaliojimus ir jų apimtį.

Apskritai partizanų valdžios pripažinimas reiškia, kad kiekvienas partizanas turi būti laikomas įgaliotu valdžios atstovu, turinčiu tam tikrą kompetenciją. Todėl vertindami partizanų padarytas veikas teisėjai, prokurorai ir kiti pareigūnai privalo atsižvelgti į partizanų sąjūdžio struktūrą ir jos pokyčius, sprendimų priėmimo tvarką, atskirų institucijų ir vadų įgaliojimus ir pan. Šios aplinkybės teisių atkūrimo procesuose yra tokios pat

svarbios kaip ir, pavyzdžiui, bylose dėl nusikaltimų valstybės valdymui. Tokiame kontekste smarkiai kritikuotina vis dar populiari praktika, kai partizanų veiksmus linkstama vertinti vien remiantis archyvinių baudžiamųjų bylų duomenimis. Sovietai partizanų junginius laikė nusikalstamomis organizacijomis, todėl klausimai, susiję su sprendimų priėmimu ir kompetencija, baudžiamosiose bylose buvo šalutiniai, o šiandien jie yra pagrindiniai. Iš šios principinės nuostatos išplaukia ir dar keletas išvadų.

Partizanų, kaip ir kitų valstybės pareigūnų, atžvilgiu nekaltumo prezumpciją papildo glaudžiai su ja susijusi teisėtumo prezumpcija. Kitaip tariant, tiriant, pavyzdžiui, galimai partizanų įvykdytą beginklių civilių žmonių nužudymą nepakanka konstatuoti, kad konkretūs partizanai atėmė gyvybę asmenims, kurie buvo civiliai ir neturėjo ginklų, nes pripažinus partizanų valdžios teisėtumą nekyla jokių abejonių dėl jų teisės bausti mirties bausme. Taigi atsiranda papildoma partizanų veiksmų teisėtumo prezumpcija, kuri savo ruožtu gali būti išskaidyta į keletą smulkesnių.

Pirmiausia būtina preziumuoti patį faktą, kad įgaliota partizanų institucija priėmė sprendimą. Nesunku pastebėti, kad teisių atkūrimo procesuose šios prezumpcijos dažnai nesilaikoma, nes nepavykus rasti, pavyzdžiui, karo lauko teismo nuosprendžio konkretaus asmens atžvilgiu, manoma, jog tokio nuosprendžio nebuvo. Tačiau, žinant, kad karo lauko teismai veikė ir partizanų vadovybė kontroliavo jų veiklą, taip pat atsižvelgiant į tą aplinkybę, kad tik maža dalis nuosprendžių yra išlikusi, reikėtų preziumuoti tokio nuosprendžio buvimą. Taip pat reikėtų preziumuoti, kad buvo ir kitoks atitinkamas sprendimas taikyti mirties bausmę, jei nagrinėjamoju laikotarpiu karo lauko teismai dar neveikė. Tik įrodžius, kad tokio sprendimo nebuvo, būtų galima konstatuoti, jog tam tikrą asmenį nužudę partizanai veikė savavališkai ir nusikalstamai.

Suprantama, kad net ir nesant abejonių dėl sprendimo egzistavimo, galima suabejoti jo teisėtumu ir pagrįstumu. Tačiau ir šiuo atveju būtina išlaikyti tinkamą prezumpcijos ir įrodinėtinos aplinkybės santykį. Preziumuoti reikėtų sprendimo teisėtumą ir pagrįstumą – aplinkybes, bylojančias teisių atkūrimo siekiančio asmens naudai. Įrodinėti tektų kompetencijos viršijimą ir kitus panašius faktus. Būtina pažymėti, kad ypač didelių sunkumų kelia partizanų sprendimų pagrįstumo vertinimas. Pavyzdžiui, sprendžiant, ar tam tikras asmuo buvo pagrįstai nužudytas už bendradarbiavimą su sovietų saugumo struktūromis, klausimas formuluojamas taip: ar toks asmuo su minėtomis struktūromis bendradarbiavo? Tokia formulotė nulemia tai, kad atsakymas grindžiamas šiandieninėmis žiniomis, nors vertinant sprendimo pagrįstumą reikia atsižvelgti tik į jį priėmusiųjų turėtą informaciją. Todėl klausti reikėtų taip: ar pagrįstai partizanai manė, kad tam tikras asmuo buvo sovietų saugumo struktūrų bendradarbis?

Pagaliau net ir pripažinus partizanų sprendimą nepagrįstu ar neteisėtu, jo vykdytojų atsakomybės klausimas savaime neišsprendžia. Suprantama, kad partizanai laikytini ne civilinių struktūrų pareigūnais, o kariais, todėl turėtų atsakyti tik už aiškiai nusikalstamo įsakymo įvykdymą. Kaip rodo anksčiau minėtos aplinkybės, įsakymas nužudyti civilį ir beginklį asmenį savaime nėra aiškiai nusikalstamas, todėl ši aplinkybė turėtų būti kiekvieną kartą įrodinėjama, atsižvelgiant į tai, ar konkrečioje situacijoje eilinis partizanas galėjo suvokti, kad vadovybės įsakymas yra ne tik neteisėtas, bet ir aiškiai nusikalstamas. Taigi pripažinti tokio partizano veiksmus nusikaltimu būtų galima tik dviem atvejais: įrodžius, kad jis veikė savavališkai, arba vykdė aiškiai nusikalstamą įsakymą. Jei šios nuostatos būtų principingai laikomasi teisių atkūrimo procesuose, tai atsisakymas jas atkurti būtų itin retas atvejis, nes surinkti pakanka-

mai duomenų apie partizanų sąjūdžio struktūrą ir sprendimų priėmimo tvarką yra labai sunku. Tačiau nekaltumo prezumpcijos požiūriu visiškai nesvarbu, kokios – subjektyvios ar objektyvios – priežastys nulemia įrodymų trūkumą. Nesant pakankamai duomenų apie asmens nusikalstamą veiką, jis laikomas nekaltu, todėl minėta aplinkybė greičiau paneigia teisių atkūrimo proceso būtinybę negu pateisina šiandieninę jo praktiką.

Kita vertus, partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimas, kaip jau minėta, yra svarbus ir tiriant sovietų okupacinių struktūrų nusikaltimus. Čia galima prisiminti neseną agentų smogikų bylą, apie kurią jau ne kartą diskutuota¹⁵. Akivaizdu, kad tyrimą byloje atlikusiems ir ją nagrinėjusiems pareigūnams tinkamai įvertinus įstatymų nuostatas, pripažįstančias partizanų vadovybės įgaliojimus, priimti sprendimai būtų buvę daug aiškesni. Visų pirma, laikant partizanus teisėta valdžia, kitą reikšmę įgytų partizano priesaika. Ji turėtų būti pripažinta ne moralinio pobūdžio įsipareigojimu, o aiškiai apibrėžtu ir teisiniu padarinius sukeliančiu aktu. Taigi jau pats asmens tapimas agentu smogiku būtų nusikaltimas – priesaikos sulaužymas. Kita agentų smogikų veikla, ypač partizanų suėmimai ar nužudymai, taip pat būtų akivaizdžiai nusikalstama ir galėtų atitikti įvairių nusikaltimų sudėtis. Tuomet liktų tik nuspręsti, kurios veikos gali būti kvalifikuojamos kaip nusikaltimai žmoniškumui ar karo nusikaltimai, o kurios – kaip kitokie nusikaltimai, už kuriuos buvę agentai smogikai negali būti patraukti atsakomybėn dėl suėjusių senaties terminų. Taip sprendimai minėtoje ar kitoje panašiose bylose įgytų aiškia loginę struktūrą ir pavyktų išvengti tokių visomis prasmėmis abejotinių teiginių, kad partizanai „buvo suimti kaip nusikaltėliai“ ar sovietų „nuteisti teismo nuosprendžiu atlikus tyrimą baudžiamojame byloje“.

Taigi, viską apsvarsčius, aiškėja įdomūs dalykai. Atrodo, kad partizanus būsime gerokai

nuvertinę, laikydami juos kovotojais su sovietine priespauda, o jų veiksmus Lietuvos gyventojų atžvilgiu – kartais pateisinamais, bet dažniausiai neteisėtais. Išties jų vaidmuo buvo kur kas rimtesnis. Partizanai – tai jėga, kuri, kaip šiandien populiariu sakyti, turėjo tautos mandatą ir remdamasi juo, taip pat tarptautine ir nacionaline teise, ginklu gynė valstybę nuo agresijos, taigi buvo tokia organizacija, kokią įprasta vadinti kariuomene. Be to, ši organizacija turėjo įgaliojimus veikti tautos ir valstybės vardu, o tai reiškia, kad Lietuvos gyventojai *privalėjo* jai paklusti. Tad šiandien reikalauti veiksmų pateisinimo būtų logiškiau iš neklusniųjų, o ne iš partizanų. Taip suvokiant partizaninio karo situaciją (būtent

taip ją suvokti leidžia teisės aktų analizė), kyla įvairūs klausimai. Pavyzdžiui, kodėl vis dar vyksta vadinamoji Lietuvos partizanų rehabilitacija? Danija turėjo teisinį pagrindą savuosius amnestuoti, nes karo metu laikė juos nusikaltėliais. Lietuva panašaus pagrindo neturėjo, nes čia partizanai ne tik nepažeidė įstatymų, bet, priešingai, gynė jų nustatytą tvarką. Panašių problemų būtų galima iškelti ir daugiau. Visos jos galiausiai atskleistų įstatymų nuostatų ir jų taikymo prieštaravimus, trukdančius aiškiai teisiškai įvertinti 1944–1953 m. padėtį Lietuvoje. Tad reikia pripažinti, kad teisinė praktika šioje srityje yra, švelniai tariant, dar toli gražu netobula.

Nuorodos

¹ T. Manas, *Juozapas maitintojas*, V., 2003, p. 92.

² A. Šenavičius, „Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo akto teisinė prigimtis ir konstitucinė reikšmė“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, V., 1999, t. 40, p. 26.

³ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos*, sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė, V., 1998, p. 634.

⁴ *Ibid.*, p. 632.

⁵ Šiandien, galiojant 1949 m. Ženevos konvencijoms, ši problema turi tam tikrų papildomų niuansų, kurie šiame straipsnyje neaiškinami. Tačiau didžiąją partizaninio karo laikotarpio dalį galiojo tik 1907 m. Hagos konvencijos patvirtintos karo taisyklės, kuriose kombatanto statuso klausimas reguliuojamas paprasčiau.

⁶ Žr. J. Žilinskas, „Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų-smogikų bylos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2(16), p. 96–102.

⁷ C. Schmitt, *Theorie des Partisanen. Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen*, Berlin, 2002, S. 30–32.

⁸ C. Lindtner, „Der Zug fährt schon – sanfter Revisionismus in Dänemark“, <http://www.vho.org/VffG/2001/3/Lindtner340-347.html>.

⁹ Žr. S. Emkjær, *Stikkerdrab – Modstandbevægelsens likvidering af danskere under besetelsen*, Aschehoug Dansk Forlag A/S, 2000.

¹⁰ C. Lindtner, *op. cit.*

¹¹ Žr. J. Žilinskas, *op. cit.*

¹² Vis dėlto blogiausia tai, kad jis apskritai nesprendžiamas šiandien ir vargu ar bus kada nors sprendžiamas ateityje. To nesiima net akademinės teisininkų institucijos (bent jau rimčiausia iš jų – Vilniaus universiteto Teisės fakultetas), kurių studentams tokių problemų sprendimas būtų puiki praktika. Bent prieš kelerius metus Lietuvos valstybės ir teisės istorija buvo studijuojama taip: Nepriklausoma Lietuva 1 – Sovietinis laikotarpis – Nepriklausoma Lietuva 2. Apie partizanus ir sovietinės teisės galiojimą būsimieji teisininkai nieko nesužinodavo. Galima beveik neabejoti, kad taip yra ir dabar.

¹³ *Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, sud. D. Kuodytė, A. Kašėta, K., 1996, p. 310.

¹⁴ Plačiau apie jį žr. B. Gailius, „Partizanų teisių atkūrimo klausimu“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2003, Nr. 5, p. 238–245; B. Gailius, „Neatimtų teisių atkūrimas. Keletas minčių partizanų rehabilitacijos tema“, *ibid.*, 2004, Nr. 7–8, p. 327–334.

¹⁵ Žr. S. Samulevičius, „LSSR MGB agentų smogikų teisinio įvertinimo problematika Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2(16), p. 94–95; J. Žilinskas, *op. cit.*; B. Gailius, „Kaltinimo ir teismo argumentacija buvusių LSSR MGB agentų smogikų byloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2(16), p. 103–106; „Seminaro dalyvių diskusijų apžvalga“, *ibid.*, p. 107–112; B. Gailius, „Karas, agentai-smogikai ir posovietinė visuomenė“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2004, Nr. 5, p. 228–236; B. Gailius, „Lithuanian Experience of the Soviet Genocide Investigation: Problematic Cases and General Conclusions“, <http://www.genocid.lt/Spec/gailius.htm>.